

چکیده

وسعت خدمات دهی و امور جاری در تشکیلات اداری آستان قدس که از دوره صفویه شکل گرفت، باعث به وجود آمدن مشاغل و مناصب زیادی در حوزه های مختلف اداری شده که در این میان می توان به شغل مهادار اشاره کرد. امروزه این شغل منسوخ شده و کاربردی ندارد. منصب مهاداری از مشاغل خاص، مورد احترام و منحصر به فردی بود که از دیرباز در این تشکیلات پدید آمد. همین امر انگیزه نگارش و ضرورت پرداختن به این منصب مهم می باشد. با بررسی اسناد آستان قدس رضوی می توان به نقش ویژه آن در دوره های مختلف تاریخی پی برد.

کلیدواژه های موضوعی: آستان قدس رضوی، مهادار، تاریخچه، اسناد، مشاغل، تشکیلات اداری.

مقدمه

وجود مرقد مطهر امام هشتم شیعیان در شهر مشهد باعث شد که از قرن چهارم به بعد این شهر به عنوان کانون تشیع مورد توجه قرار گیرد. افزایش روز افزون حضور و توجه زائران، موجب لزوم نگهداری و حفظ این مکان مقدس و تامین نیازهای مربوط به زائران شد. همچنین گسترش موقوفات و رسمی شدن مذهب تشیع در دوره صفویه و توجه بیشتر مردم به این مکان مقدس، تشکیلات خاص سازمان یافته ای به نام آستان قدس در جوار مرقد حضرت رضا (ع) پدید آمد. همین امر موجب به وجود آمدن مشاغل و مناصب زیادی در حوزه های مختلف شده تا بتواند ضمن توجه به نیازهای زائرین و حفظ شان معنوی بارگاه امام رضا (ع)، نظم و انسجام بیشتری به انجام امور اداری و جاری این تشکیلات بدهد. حرم در قرون اولیه ساده و متشکل از بارگاهی کوچک بوده که در ساعات خاصی از روز توسط کلید دار حرم گشوده می شده است. اداره این مجموعه ساده و کلیدداری آن با نقبای سادات بود که سرپرستی شیعیان منطقه طوس را در اختیار داشتند. در این زمان به علت عدم تمکن مالی و نبود تشکیلات اداری، حرم بیشتر جنبه معنوی داشته است. شکل گیری تشکیلات اداری آستان قدس ابتدا در حوزه اماکن متبرکه به وجود آمد. سپس با ایجاد بنای صحن عتیق توسط شاه عباس، ایجاد سیستم منظم برای رسیدگی به امور مختلف ضروری می نمود که ابتدا در قالب کشیک ها شکل گرفت و سپس در کنار آنها مشاغل دیگری به وجود آمد. متولی در راس این نظام اداری قرار داشته و پس از آن صدر و مستوفی و غیره به وجود آمد. (حسن آبادی، ۱۳۸۵، ۱۰۱)

پرداختن و بررسی این مشاغل برای پیشینه اصناف و طبقات اجتماعی گذشته، به محققان این حوزه کمک موثری خواهد بود.

^۱ کارشناس نمایه سازی اسناد سازمان کتابخانه ها، موزه ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی

پیشینه منصب مهرداری در ایران

لازم است قبل از پرداختن به موضوع مورد نظر نگاهی به سابقه منصب مهرداری در ایران داشته باشیم.

مهر به معنی نشانه، خاتم یا علامت، مهردار یعنی نگهدارنده مهر، کسی که مهر پادشاهان به او سپرده شده و در اصطلاح شغل مهرداری علاوه بر نگهداری مهرها، مهر نمودن اسناد و ارقام را نیز بر عهده داشته است. در کتاب تذکره الملوک وظیفه شغل مهرداری را چنین توصیف می کند: "شغل مهردار در قدیم الایام آن بوده که ارقام وزارت ها، استیفاها، کلانتری ها و غیره را پس از ثبت دفاتر به مهر ثبت همایون که در نزد مهردار بوده در گوشه عنوان، مهر می نموده و از این بابت رسوم خود را از قرار تصدیق دفتری دریافت می نمود". (میرزا سمیعا، ۱۳۶۸، ۲۵؛ میرزا رفیعا، ۱۲۸۰، ۴۸؛ جدی، ۱۳۸۶، ۱۳-۱۴؛ موتمن، ۱۳۵۵، ۴۸۱؛ سانسون، ۱۳۶۴، ۵۳؛ دهخدا، ۱۳۴۵، ذیل واژه مهردار)

سابقه منصب مهرداری همانطور که در برخی منابع اشاره شده به دوره ساسانیان برمی گردد. در دوران ایران باستان، پادشاهان هریک دارای مهرهای متعددی بودند که هر کدام از آنها را در موضوعاتی خاص به کار می بردند و از این زمان به بعد برای حفظ و نگهداری این مهرها منصبی به نام «مهردار» به وجود آمد. این منصب از قدیم، شغل بسیار مهم و حساسی بود به طوری که این افراد معمولاً از بین نزدیکان شاه انتخاب شده و به آنها در مقام افرادی امین، همواره احترام می گذاشتند. (جدی، ۱۳۸۶، ۱۲۹؛ بلاذری، ۱۳۴۶، ۲۱۴-۲۱۵؛ قائم مقامی، ۱۳۵۰، ۲۲۹)

در صدر اسلام پیامبر اولین کسی بود که برای خود مهر انگشتری ساخت و آن را به عایشه سپرد. بعد از پیامبر، اعراب یکی از دبیران را به نام «صاحب الزمام» متصدی مهرهای خلیفه کردند که این مقام در واقع همان منصب مهردار پادشاهی ایرانیان بود. (بلاذری، ۱۳۴۶، ۲۱۷؛ جدی، ۱۳۶۸، ۹۶؛ قائم مقامی، ۱۳۵۰، ۲۲۹؛ طبری، ۱۳۶۸، ۵۸۶؛ ابن خلدون، ۱۳۳۶، ۵۲۲)

در دوره مغول و ایلخانیان به مهر «تمغا» و به مهر پادشاهان «آل تمغا» می گفتند. تا پیش از پادشاهی غازان خان، کلید تمغاهای بزرگ در دست «بیتکچیان» بود ولی غازان خان این اختیار را از آنان گرفت و کلید تمغاها را در قابتورقای مبارک «خزانه پادشاهی» گذاشت و در وقت نیاز، کلید را به بیتکچیان می دادند و رئیس قابتورقا (رئیس خزانه) به اتفاق بیتکچیان تمغا را بر برلیق (نامه) می زد. در این زمان مهر آل تمغا نزد سعد الدین بود که مقام صدارت را نیز داشت. (جدی ۱۳۸۶، ۱۰۵ و ۱۰۳؛ قائم مقامی، ۱۳۵۰، ۲۳۹)

جهانگیر قائم مقامی در کتاب خود ضمن اشاره به منصب مهرداری در دوره حکومت های محلی و پس از آن می نویسد: "مهردار مقام ارجمندی بوده است و امیر علی شیر نوایی در دوره سلطان حسین بایقرا مدت ها سمت مهرداری داشته است". هربرت بوسه نیز در کتاب پژوهشی در تشکیلات دیوان اسلامی منصب مهرداری در دوره تیموری را از مناصب عالی برشمرده اما به شرح آن نپرداخته است. در دوره صفویه مهردار که عنوان «وزیر» را نیز داشت از میان وابستگان و از طایفه قزلباش ها انتخاب می شد و همیشه

در مجالس و روزهای تشریفاتی از جمله مجالس بهشت آیین (مجلسی که با حضور شاه تشکیل می شد) حضور داشت. وی علاوه بر مهر شاه که به زنجیرطلایی بسته و همراه خود داشته پنج مهردیگر را نیز در اختیار داشت و فرامین شاه و عریضه هایی که مورد قبول شاه واقع می شد مهر می نمود. به گفته برخی منابع در دوره شاه سلیمان مهر مخصوص شاه در جعبه ای نزد مادر شاه در حرم شاهی نگهداری می شد. (سانسون، ۱۳۶۴، ۵۳؛ شاردن، ۱۳۳۶، ۴۵۳؛ قائم مقامی، ۱۳۵۰، ۲۳۴-۲۳۳) مهردادان در این دوره در دربار سه نفر بودند:

الف: مهرداد مهرمایون یا وزیر مهر: وظیفه وی آن بود که ارقام وزارت ها، استیفاها، کلانتری‌ها، سیورغالات و معافیات، تیولنامجات امراء حاکم و غیره را پس از ثبت در دفتر به مهر ثبت مهر همایون که نزد وی بود در گوشه عنوان سند مهر نموده و رسید خود را از قرار تصدیق دفتری دریافت می نمود. میزان حقوق وی در سال سیصد و چهار تومان بوده است. همچنین این شغل بدون تیول^۱ به او واگذار می شد. وی در مجلس شاه حق نشستن داشت.

ب: مهرداد مهرشرف نفاذ: وی احکام، ارقام امراء، وزراء، مستوفیان، لشکر نویسان و جمیع ارباب مناصب جزء وکل را که در اردوی محلی یا ممالک محروسه ایران تعیین می شد، گوشه ارقام را در مقابل مهر همایون به مهر کوچک شرف نفاذ مهور می نمود. وی رسوم مقرر خود را چنانچه که صاحب منصبان رقم خود به مهردادان نمی دادند از دفاتر توجیه دیوان اعلی از (دفاتر پرداختی دیوان) حدود مبلغ هشتصد و سی و پنج دینار در سال دریافت می نمود. همچنین وی در مجلس شاه مجبور به ایستادن بود.

ج: مهرداد قشون: وی فقط احکام مربوط به سرداران، سپاهیان و امور جنگی را مهر می نمود.

علاوه بر سه مهرداد فوق در دربار شاهی منصب «دواتدار مهر انگشتر آفتاب اثر» نیز وجود داشت. وی نیز به نوعی مهرداد بوده چرا که ارقام و دفاتری که از نظر شاه می گذشت و مجلس نویس بر آن طغرا می کشید، رقم هر کسی که به جواب می رسید در کیسه گذاشته سر آن را مهر زده به اندرون می فرستاد پس از آن که به مهر مخصوص می رسید، رقم هر کس را به صاحبانش می رسانید. در برخی منابع آمده مهر پادشاه اکثر اوقات در نزد وکیل بوده، وی مهر شاه را به گردن می انداخت و همیشه همراه شاه بود. همچنین در این منابع از «مهرداد مهرمایون» به عنوان «وزیر مهر» و از «مهرداد مهر آثار» به نام «امیر مهر» یاد شده است.

البته در اینجا باید نکته ای را در مورد مهردادان متذکر شد که اگر چه مهردادان در تشکیلات اداری دربار از مقام بالا و مزایای عالی برخوردار بودند اما در کار صدور فرامین و احکام نقش تعیین کننده ای نداشتند. در کتاب عالم آرای عباسی فقط به اسامی برخی از مهردادان دوره صفوی اشاره شده است. (میرزا سمیعا، ۱۳۷۸، ۲۵؛ میرزا رفیعا، ۱۳۸۰، ۴۸؛ قائم مقامی، ۱۳۵۰، ۳۵-۳۴؛ مینورسکی، ۱۳۳۴، ۱۱۹؛ جدی، ۱۳۸۶، ۱۲۹، ۱۳۲-۱۳۱؛ نصیری، ۱۳۷۲، ۳۴-۳۳؛ شاردن، ۱۳۳۶، ۴۵۳؛ سانسون، ۱۳۶۴، ۵۳)

دوران قاجار مهرداد، در حکم مشاور شاه بود به طوریکه در زمان آقا محمد خان قاجار، میرزا رضا قلی نوائی، منشی الممالک مدتی مهرداد و منشی اسرار شاه بود. حاجی حیدر علی خان شیرازی، مهرداد نایب السلطنه (عباس میرزا) بود. در زمان ناصر الدین شاه

^۱- واگذار کردن دولت خالصه ای یا مالیات قریه ای را به افراد در ازاء موجب او

عضد الممالک علاوه بر خان سالاری به مهرداری خازن (خزانه دار) مهر مبارک تعیین شد. در این دوره علاوه بر مهرداد، منصب مهرداری باشی نیز به وجود آمد. وظیفه وی آن بوده که مهرهای سلطنتی را از گردن می آویخت و فرامین شاه را مهر می نمود. (جدی، ۱۳۸۶، ۱۳۲) در دوران پهلوی مهردزدن بر اسناد از رونق افتاد و امضاء جایگزین آن شد. بنابراین با منسوخ شدن مهر این منصب نیز متروک شد.

پیشینه منصب مهرداری در آستان قدس با استناد به اسناد

در آستان قدس نیز از قدیم منصب مهرداد از مشاغل عالی، مهم و محترم به شمار می رفت اما از دوره پهلوی به بعد با منسوخ شدن مهر این شغل نیز متروک گردید. اسناد به جای مانده از دوره صفویه که در آرشیو مدیریت اسناد و مطبوعات آستان قدس رضوی نگهداری می شود نشان می دهد تشکیلات سازمان یافته‌ای به تقلید از تشکیلات اداری دربار صفوی در این مجموعه شکل گرفته است. در این تشکیلات نیز رسم بر این بوده که احکام و فرامین را با تشریفات مخصوصی مهر می کردند. در طومار علیشاهی شرح تشکیلات اداری، وظایف مستخدمین و مباشرین آستانه را به طور کلی ذکر نموده که مهرداد از جمله آنهاست اما اختصاصاً به منصب مهرداری نپرداخته است. (موتمن، ۱۳۵۵، ۲۵-۲۵۶؛ علیشاه افشار، ۱۳۸۰، ۳۶)

در بررسی حدود ۹۵۰ شماره سند مربوط به شغل مهرداری متاسفانه اطلاعات بسیار اندکی در مورد نحوه انتصاب و شرح وظیفه مهرداد وجود دارد. از بین ۹۵۰ سند در حدود ۲۴۲ مورد سند به شغل مهرداد پرداخته شده و در بقیه موارد مهرداد یا به عنوان یکی از کارکنان دفتری پشت سند را مهر نموده و یا به نوعی اشاره به واژه مهرداد شده است.^۱ حدود ۱۰۸ سند مربوط به پرداخت مواجب، ۵۴ مورد پرداخت وظیفه به مهرداد یا فرزندان ذکور و اناث، ۲۸ مورد سند قبض وصول، ۱۴ مورد دریافت وجوه نقدی و جنسی از موقوفات و مخارج صورت گرفته از محل آن، ۱۱ مورد سند تحویل وجوه نقدی و جنسی به صاحب جمعان و تحویل داران و مخارج صورت گرفته از محل آن، ۱۳ مورد سند هزینه، ۲ مورد سند مقرری یومیه، ۱ مورد مرسوم، ۱ مورد مستمری، ۱ مورد مقرری، ۱ سند مرسوم و مقرری، ۲ مورد عریضه، ۲ نمونه سند رقم مربوط به انتصاب، ۲ سند تعلیقچه مربوط به انتصاب و ۲ مورد سند تحویل مهر آستانه به مهرداری باشد. (سازمان کتابخانه ها... سند، ۳۵۸۴۸/۲؛ ۳۶۱۲۸/۱۷؛ ۳۴۹۹۶۴/۹؛ ۶۸؛ ۶۲۴۲۳/۱؛ ۳۰۳۹۰/۱۱؛ ۳۴۸۶۸/۱۱؛ ۱۴۶۴۲/۲۰؛ ۳۱۹۳۱/۱۰؛ ۳۲۹۹۶/۱؛ ۳۲۴۶۲/۸؛ ۳۲۳۳۴/۱۲؛ ۳۳۳۸۳/۲۸؛ ۳۳۳۸۲/۸)

بر اساس اسناد حاضر در این مجموعه از مهرداد به عنوان «عمال آستانه»، «اریاب مناصب و اریاب» قلم نام برده شده و القاب و عناوینی چون عالیجاه، عالی حضرت، سیادت و نجابت پناه، سلاله النجبایی، سیادت و مغفره پناه، مقرب الخاقان، فضیلت ماب، فضائل ماب قدسی القاب، فضیلت و کمالات نصاب، جلال نصاب، سلاله السادات العظام، سلاله السادات الانجاب، عالیشان، مجدی

۱- کلماتی چون سر رشته مهر دار خاصه شریفه، مهرداد خاصه شریفه، دفتر مهردر خاصه شریفه، سر رشته مهرداد، هر دار خاصه، مهرداد آستانه متبرکه، دفتر مهردارو عضدالتولیه ولی اسمی از مهرداد ذکر نشده است.

النصاب سیادت و نقابت پناه رفعت و معالی دستگاه اعانی و عوانی انتباه، عالیحضرت رضوان مکان برای مهرداد به کار برده شده است. وی که از کارکنان دفتری بوده اثر مهرش بر عمده اسناد هزینیه ها به ویژه بروات مشاهده می شود. با مشاهده این القاب و عناوین در اسناد می توان دریافت که مهرداد نه تنها از صاحب منصبان رده بالا در این تشکیلات به شمار می رفته بلکه از موقعیت اجتماعی بسیار بالایی نیز در جامعه برخوردار بوده است. لازم به ذکر است اولین متولی در مجموعه تشکیلات آستان قدس خواجه امیر بیگ بوده که قبل از انتصاب وی به تولیت، سمت مهورداری داشته است. (ترکمان، ۱۳۷۷، ۲۵۳، سازمان کتابخانه ها...، سند ۱۹۹۴۸/۱۵؛ ۳۰۳۳۳/۲۴؛ ۳۰۲۸۲ /۱۳ ؛ ۳۶۵۰۵/۴۰ ؛ ۳۶۴۷۲/۳ ؛ ۳۶۲۸۴/۲ ؛ ۳۶۲۴۴/۸ ؛ ۲۷ و ۲۸ / ۳۵۰۱۶ ؛ ۳۵۷۷۱/۱۱ ؛ ۳۴۰۲۱/۴ ؛ ۳۴۲۸۵/۱ ؛ ۳۷ و ۳۸ / ۳۴۸۶۷/۳۸ ؛ ۳۴۱۱۲/۴ ؛ ۱۴۵۸۱/۳ ؛ ۱۸۶۹۳/۱ ؛ ۳۱۸۳۶/۱۰۳ ؛ ۳۱۹۳۱/۱۰ ؛ ۳۳۴۳۷/۱۸ ؛ ۳۴۲۴۳/۱ ؛ ۳۳۵۴۲/۲ ؛ ۳۶۱۲۸/۱۷ ؛ ۳۵۸۴۸/۲ ؛ ۲۲۴۵۰/۱۹ ؛ ۲۷۷۲۱/۵ ؛ ۱۸۷۳۷/۳۱ ؛ ۵۳۷۵۵/۷)

طبق اسناد موجود، در دوره صفویه و افشاریه، «منصب مهرداد» و در دوره قاجاریه علاوه بر منصب مهرداد، «مهرداد خاصه شریفه» و «نایب مهرداد» نیز به وجود آمد که احتمال می رود مهرداد خاصه شریفه همان منصب مهرداد باشی بوده و یا اینکه چون دربار ملائک پاسبان حضرت رضا (ع) عنوان سلطنت داشته بنابراین عنوان خاصه شریفه ممکن است همان تشکیلات آستان قدس و خطاب به حضرت رضا (ع) بوده باشد. (مومن، ۱۳۵۵، ۵۷-۵۸؛ سازمان کتابخانه ها...، سند ۳۵۳۵۵/۱۶؛ ۱۴۲۰۴/۳ ؛ ۱۴۲۹۶/۱ ؛ ۱۴۲۸۲/۷ ؛ ۱۴۲۸۲/۷ ؛ ۱۸۶۹۳/۱ ؛ ۱۸۶۹۵/۳ ؛ ۱۸۶۲۱/۳ ؛ ۱۸۷۳۷/۳ ؛ ۳۳۴۵۲/۲ ؛ ۱۴۱۹۳/۵ ؛ ۱۴۶۴۲/۲۰ ؛ ۱۴۱۲۰/۱ ؛ ۱۴۱۹۳/۵)

مهرداد هر ساله مواجب، وظیفه، مستمری و مرسوم خود را به صورت نقدی و جنسی دریافت می کرد. وی مواجیش را به صورت سه ماهه، شش ماهه و گاهی یکساله از محل اجاره موقوفات آستانه و از درآمد مزارعی چون مزرعه کنه بیست، برق آهنگران، علی آباد (نیشابور)، کنه بیشه، احمدآباد خواف، اخنجان، رادکان، دکاکین پایین پا، وجوه هوایی^۱، دکان جنب قهوه خانه، مزرعه فرهادجرد، جام، منزل آباد، جنابد تون، زرگران و نذورات ضریح دریافت می نمود. لازم به ذکر است که مواجب مهرداران در هر سال متغیر و حقوق و دستمزد نایب مهرداد نصف مبلغی بوده که به مهرداد تعلق می گرفته است. وی همچنین مبلغی از وجوه نقدی ضریح را به رسم تبرک دریافت می کرد. علاوه بر آن از کسانی که کار مهنرمودن اسناد آنها را انجام می داد نیز مبلغی به عنوان انعام یا مرسوم دریافت دریافت می نمود. بررسی اسناد فوق نشان می دهد مهرداد در دوره قاجار فقط مواجب دریافت کرده است. (سازمان کتابخانه ها...، سند ۱۸۶۹۵/۱ ؛ ۱۸۷۳۷/۳۱ ؛ ۱۸۷۱۷/۱۴ ؛ ۱۸۷۱۹/۱۶ ؛ ۱۹۷۰۲/۱۱ ؛ ۴۴۰۱۰۱/۴ ؛ ۳۶۴۹۳/۱ ؛ ۳۱۸۳۶/۱-۲ ؛ ۳۶۱۶۸/۹ ؛ ۳۴۲۰۳/۲ ؛ ۳۳۱۱۳/۱ ؛ ۳۳۴۰۸/۴۷ ؛ ۳۳۴۳۷/۱۸)

از آنجایی که اکثر مناصب در آستان قدس به صورت موروثی از پدر به پسر می رسید بنابراین شغل مزبور نیز از این امر مستثنی نبود و خدمت مهورداری به صورت موروثی بعد از فوت مهرداد به یکی از فرزندان (فرزند ارشد و اصلح) یا یکی از خویشاوندان نزدیکش تعلق

^۱- وجوه هوایی: درآمدی را گویند که از جای غیرمعین به دست آید.

می گرفت. همچنین بعد از فوت مهرداد وظیفه و مستمری به اولاد وی نیز تعلق می گرفت. (سازمان کتابخانه ها...سند ۴

۳۴۱۱۲/؛ ۳۳۳۰۶/۶۶؛ ۳۴۲۱/۴؛ ۳۲۸۵۰/۱۱؛ ۴۴۰۷۶۶/۵۹؛ ۲۷۴۸۲/۱

بررسی منابع و اسناد حاضر نشان می دهد که مهرداران علاوه بر منصب مهرداری مشاغلی چون ملاباشی و خادم را نیز برعهده

داشته اند. (جدی، ۱۳۸۶، ۱۳۲، سازمان کتابخانه ها...سند ، ۳۴۳۳۷/۱۸؛ ۳۴۹۹۶/۹؛ ۴۰۰۳۵/۱؛ ۳۷۲۹۴/۱۰؛ ۴۴۷۷۰/۳؛ ۳۴۲۸۵/۱

طبق بررسی های انجام شده از اسناد مذکور باید گفت اولین مهرداد «امیرزاکه» مهردار است. قدیمی ترین سند مربوط به مهرداد به

سال ۱۰۰۱ ق و آخرین مهرداد «حاجی میرزا عبدالرضا عضد التولیه»^۱ مهرداد به سال ۱۳۳۳ ق می باشد. اسامی مهرداران از دوره

صفویه تا قاجاریه به شرح ذیل می باشد.

جدول ۱: اسامی مهرداران آستان قدس رضوی در دوره های صفویه، افشاریه و قاجار

صفویه	افشاریه	قاجار
موسوی، امیرزاکه؛ موسوی، میرزا بدیع الزمان، مهرداد و خادم؛ میرزا محمد باقر، مهرداد و خادم؛ میرشرف الدین علی، مهرداد مهر مبارک؛ موسوی، میرزا حسن، مهرداد؛ موسوی، میرزا ابوطالب، مهرداد؛ محمد شفیح، مهرداد؛ موسوی، میرزا محمدافضل، مهرداد؛ محمد مقیم بیگ، مهرداد؛ عبدالله بیگ، مهرداد	رضوی، آقا عبد الله، مهرداد؛ میرزا محمد اسماعیل، مهرداد؛ حسینی، میرزا محمد علی، مهرداد؛ آقامحمد تقی، مهرداد	میرزا محمد علی، مهرداد خاصه شریفه و مهرداد مهر مبارک؛ قوام التولیه رضوی، میرزا ذبیح الله بن حاجی میرزا محمد جعفر، نایب مهرداد و مهرداد خاصه شریفه؛ حسینی، میرزا محمد مهدی، مهرداد؛ عضدالتولیه رضوی، عبدالرضا، مهرداد خاصه شریفه

مطالعه اسناد مذکور اطلاعات بسیار اندکی در مورد شرح وظیفه مهرداد به ما می دهد. این اسناد نشان می دهد پس از ثبت سند هزینه ها و بروات در دفتر خانه توسط کارکنان دفتری و مهر نمودن پشت سند، مهرداد آن را تایید و ممهور می کرد سپس متولی نظر نهایی را اعلام و در صورت موافقت مهر تایید می زد. محل مهر مهرداد در دوره قاجار پشت سند در وسط آن بود که در پایین مهر طغرا نیز نوشته می شد اما در دوره صفوی و افشار محل خاصی برای مهر مهرداد در پشت

^۱-وی از رجال سرشناس و فاضل مشهد و از خاندان نقیب بوده است علاوه بر این شاعر نیز بوده و جمعی تخلص او است.

سند وجود نداشت. مهرداد به هنگام دریافت مواجب گوشه سمت چپ پایین سند قبض وصول را ممهور می کرد. اسناد مربوط به انتصاب مهرداد (رقم، تعلیقچه و تصدیق) نشان می دهد که انتصاب مهرداد از جانب متولی وقت آستانه و بر اساس نظام نامه ای که از قبل در رابطه با انتصاب و نحوه پرداخت مواجب به کارکنان در طول سال تنظیم شده صورت می گرفته است. در بین اسامی مهرداران در جدول فوق به مهرداد مهر مبارک بر می خوریم که به نظر می رسد وی علاوه بر ممهور نمودن اسناد به مهر خود، مسئول نگهداری مهر مخصوص آستانه نیز بوده است. طبق بررسی های به عمل آمده در زمینه مهر ها از دوره صفوی، اثر مهر آستان قدس در این مجموعه اسناد بدست نیامده است ولی از دوره قاجار سه نمونه مهر مشاهده شده که مربوط به بروات و فرامین بوده است. با دقت در اسناد می توان گفت که از اواسط دوره صفوی به تدریج بر تعداد مهرداران افزوده شد و صاحب منصبان رده بالا هر کدام مهرداد مخصوص به خود داشته اند بطوریکه در سندی مربوط به سال ۱۱۳۲-۱۱۳۱ ق اشاره به مهرداد متولی و مهرداد ناظر دارد که از باغ مزرعه اخنجان مرسوم دریافت کرده اند. مهرداد متولی یک خروار انگور و مهرداد ناظر پنجاه من که به نظر می رسد مهرداد ناظر در ردیف پایین تری نسبت به مهرداد متولی قرار داشته است. (سازمان کتابخانه ها...، سند ۳۷۲۹۲/۱۳، ۳۵۳۵۵/۱۶)

نتیجه گیری

اطلاعات منابع پیرامون منصب مهرداری بسیار اندک است. اکثر این منابع به معرفی و شرح وظیفه مهرداد در تشکیلات اداری صفویه به صورت کلی پرداخته اند. از آنجایی که تشکیلات اداری آستان قدس به تقلید از تشکیلات اداری دربار شکل گرفته از این رو، منصب مهرداد نیز در این مجموعه اهمیت پیدا کرد. این اهمیت در اسناد آستان قدس رضوی به خوبی مشهود است. با بررسی اسناد می توان نتیجه گرفت که شخص مهرداد، نه تنها از مقام بسیار بالایی در این مجموعه برخوردار بوده بلکه پایگاه اجتماعی ویژه ای نیز داشته است. بنابراین اثر مهر مهرداد که از معتمدین متولی و از جمله کارکنان دفتری رده بالا محسوب می شد، بر عمده اسناد مربوط به بروات و پرداختی های آستانه مقدسه مشاهده می شود. پس از ثبت اسناد هزینه ها و بروات در دفتر خانه توسط کارکنان دفتری و مهر نمودن پشت سند، مهرداد آن را تایید و ممهور می کرد سپس متولی نظر نهایی را اعلام و در صورت موافقت مهر تایید می زد.

منابع و مآخذ

- ابن خلدون ، عبدالرحمن (۱۳۷۵). **مقدمه ابن خلدون** . ترجمه محمد پروین گنابادی. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- افشار، علی قلی خان (۱۳۷۹). **طومار علیشاهی**. مشهد: آستان قدس رضوی.
- بلادزی، احمد بن یحیی (۱۳۴۶). **فتوح البلدان**. ترجمه آذرتاش آذرنوش. تهران: انتشارات بنیاد فرهنگ ایران.

بلعمی، محمدبن حریر (۱۳۸۰). تاریخ نامه طبری. تصحیح محمد روشن. تهران: انتشارات سروش.

بوسه، هربرت (۱۳۶۷). پژوهشی در تشکیلات اسلامی برمبنای اسناد آق قویونلو و قراقویونلو در عصر صفوی.

ترجمه دکتر غلامرضا ورهرام. تهران: موسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.

ترکمان، اسکندر بیگ (۱۳۷۷). تاریخ عالم آرای عباسی. تصحیح دکتر محمد اسماعیل رضوانی. تهران: انتشارات دنیای کتاب.

جدی، محمد جواد (۱۳۸۶). تاریخ مهر و حکاکی در ایران. تهران: فرهنگستان هنر.

حسن آبادی، ابوالفضل (۱۳۸۵). "نگاهی کوتاه به تاریخچه تشکیلات اداری اماکن متبرکه". نشریه مشکوه، شماره ۹.

دهخدا، علی اکبر (۱۳۵۲). لغت نامه. تهران: دانشگاه تهران.

رشیدی، خواجه فضل... (۱۳۳۸). تاریخ غازان. حواشی دکتر بهمن کریمی. تهران: انتشارات اقبال.

سانسون (۱۳۶۴). سفرنامه سانسون. ترجمه دکتر تقی تفضلی. تهران: بی نا.

شاردن، ژان (۱۳۳۶). سیاحت نامه شاردن. ترجمه محمد عباسی. تهران: انتشارات امیرکبیر.

عطاردی، عزیز... (۱۳۷۱). تاریخ آستان قدس رضوی. مشهد: انتشارات عطارد.

قائم مقامی، جهانگیر (۱۳۵۰). مقدمه ای بر شناخت اسناد تاریخی. تهران: انجمن آثار ملی.

ملک زاده بیانی، ملکه (۱۳۵۲). "مهرها وسایل شناسایی روزگاران کهن، مقدمه ای از تاریخچه مهر در ایران". مجله هنر و مردم،

شماره ۱۳۳، دوره ۱۲.

موتمن، علی (۱۳۳۹). "آستان قدس رضوی". نامه آستان قدس، شماره ۱، دوره ۷.

موتمن، علی (۱۳۵۵). راهنما یا تاریخ آستان قدس رضوی، مشهد: انتشارات آستان قدس رضوی.

میرزا رفیعا، محمد رفیع بن حسن (۱۳۸۰). دستورالملوک. زیر نظر ایرج افشار. تهران: دفتر تاریخ موقوفات دکتر محمود افشار.

میرزا سمیعا (۱۳۶۸). تذکره الملوک. به کوشش دبیرسیاقی. تهران: انتشارات امیرکبیر.

مینورسکی، ولادیمیر فئودوروویچ (۱۳۳۴). سازمان اداری حکومت صفوی. ترجمه مسعود رجب نیا. تهران.

نصیری، علی نقی (۱۳۷۲). القاب، مواجب دوره سلاطین صفوی. تصحیح دکتر یوسف رحیم لو. مشهد: انتشارات دانشگاه

فردوسی.

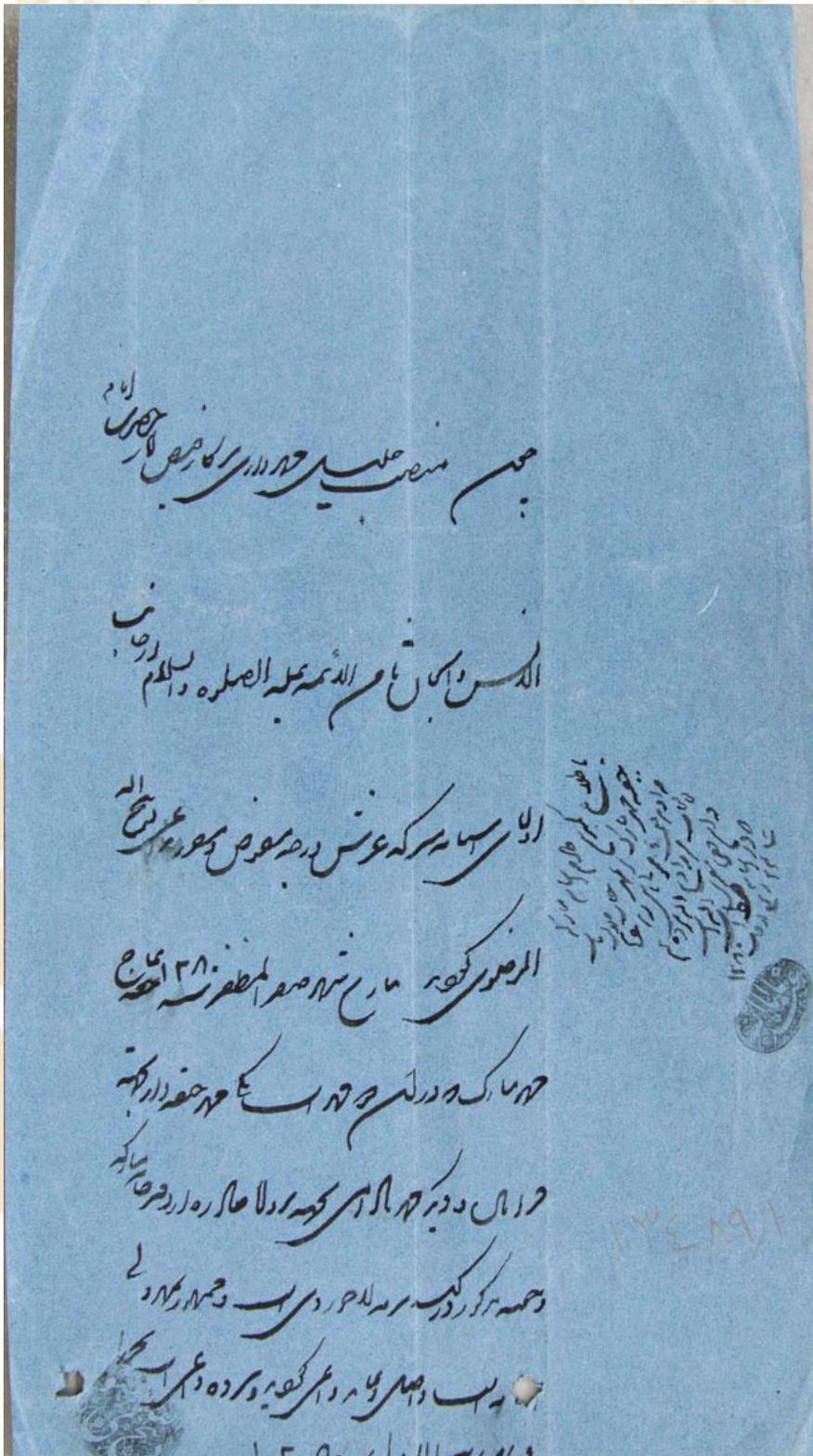

پیوست

در اینجا به معرفی اسناد مربوط به منصب مهربرداری بر حسب اهمیت موضوع خواهیم پرداخت:

• سند شماره ۱۳۴۸۹/۱ : واگذاری منصب مهربرداری به میرزا ذبیح الله رضوی در سال ۱۲۸۰ق

"چون منصب جلیل مهربرداری سرکار فیض آثار حضرت امام الانس و الجان ثامن الائمه الصلوٰه والسلام از جانب اولیای آستانه متبرکه که عرش درجه مفوض و مقرر به داعی ذبیح الله الرضوی گردید به تاریخ شهر صفر المنظر سنه ۱۲۸۰ق جعبه تیماج مهر مبارک که در آن دو مهر است یک مهر جیقه دار تاجدار به جهت فرامین و دیگر مهر با دامی به جهت بروات صادره از دفتر خانه و جعبه مذکور در کیسه ترمه لاجوردی است و مهمور به مهر متولی است واصل و عاید داعی گردید و سپرده داعی است." بادقت در مضمون این سند می توان گفت که علاوه بر مهمور نمودن پشت سند توسط کارکنان دفتری، متولی ومهربدار، به مهر سرکار فیض آثار مهمور می شد. لازم به ذکر است که در دوره قاجار سه نمونه مهر آستان قدس به وجود داشته که از آنها در موقع صدور بروات مربوط به پرداخت مواجب، هزینه ها و فرامین استفاده می شد. مهر مربوط به بروات با این مضمون بود: «مهر مبارک سرکار فیض آثار» و «برات آستانه مبارکه سرکار فیض آثار» و «مهر مهر آثار مبارک» اما مهر مربوط به فرامین هنوز در سند دیده نشده است. بنابراین مهرهای آستان قدس نیز در نزد مهربدار بوده و از آنها در موقع لزوم استفاده می کرد. نکته دیگری که در این سند می توان به آن اشاره کرد این است که تحویل مهر به مهربدار با تشریفات خاصی انجام می شد. همانطور که در سند آمده مهرها را در کیسه ترمه لاجوردی (احتمالا از جنس بسیار مرغوب و تزیین شده بوده) گذاشته سر آن را متولی مهر نموده، سپس کیسه محتوی مهر را داخل جعبه گذاشته تحویل مهربدار و از وی رسید دریافت می کردند.

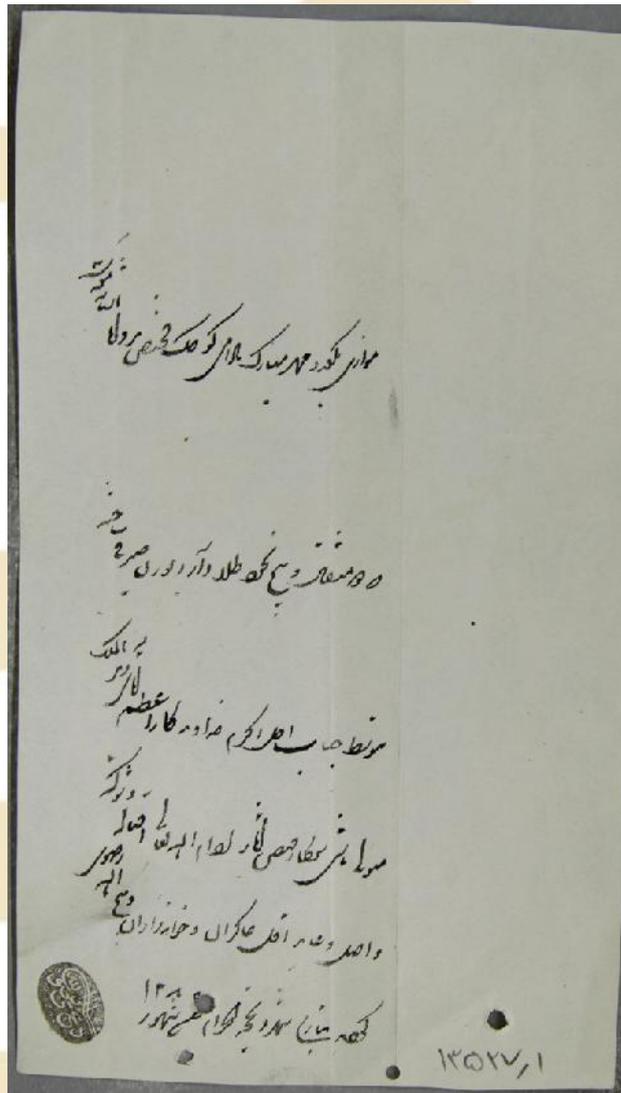

تصویر شماره ۱

• سند شماره ۱۳۵۲۷: سفارش ساخت مهر آستان قدس و تحویل آن به مهرداد

"موازی یک عدد مهر مبارک بادامی کوچک مختص بروات آستانه مقدسه که دو مثقال و پنج نخود طلا دارد به وزن صیرفی^۱ ساخته بتوسط جناب اجل اکرم خداوندگار اعظم دبیر الملک متولی باشی سرکار فیض آثار {ناخوانا} الیه تعالی اقباله و شوکته واصل و عاید اقل چاکران و خانه زادان ذبیح الله رضوی گردید به تاریخ شهر ذیحجه الحرام من شهر ۱۲۸۵ق. ذبیح الله الرضوی {مهر} " سند مزبور به دریافت مهر آستانه توسط مهرداد از سوی متولی باشی آستان قدس همراه با ذکر مشخصات، اعم از نوع، جنس و وزن مهر و میزان طلای بکار رفته در سال ۱۲۸۵ق اشاره دارد.

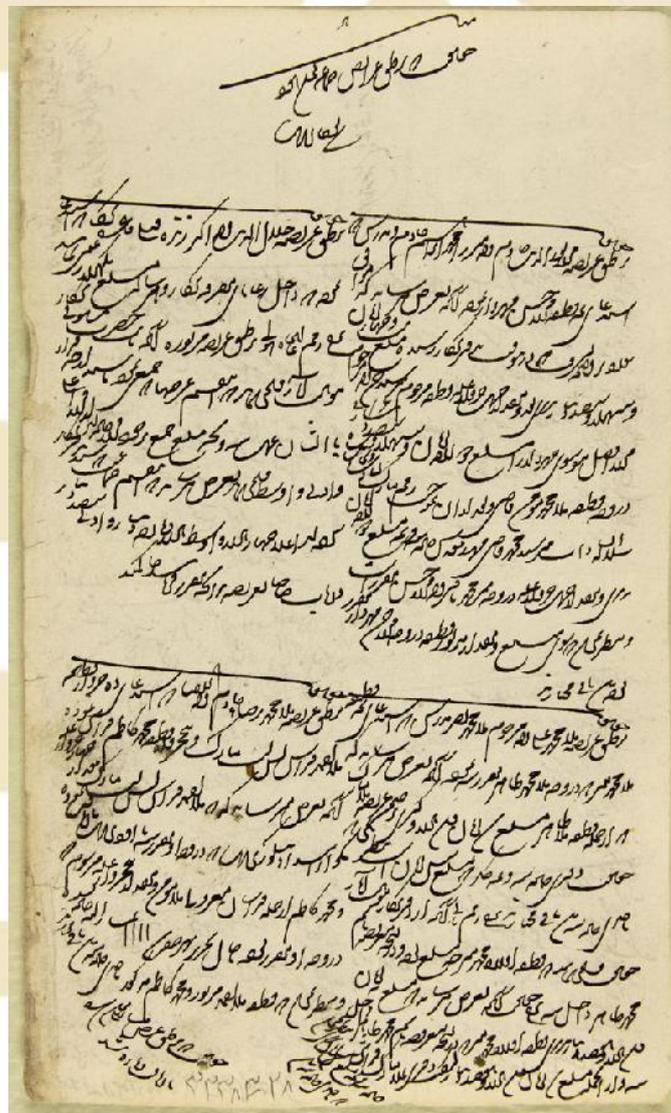
تصویر شماره ۲

^۱-صیرفی: وزنی که توسط صراف تعیین شود.

• سند شماره ۳۳۳۸۳/۲۸ صورت تقاضای افراد جهت خدمت در آستان قدس به جای دیگران در سال ۱۱۱۱ ق

" عریضه - حقیقت بر طبق عریضه میرزا نورالدین خادم ولد میرزا محمد ابراهیم خادم و مدرس که استدعای عن وظیفه میرزا حسن مهردادار نموده آن که به عرض می رساند که موافق سواد پروانچه اشرف که در این وقت به دفتر سرکار رسیده مبلغ بیست و چهار تومان و شش هزار و سیصد دینار تبریزی نقد و مقدار چهل خروار غله وظیفه مرحوم میر سید حسن ولد مرحوم میرزا افضل موسوی مهردادار مبلغ دوازده تومان و شش هزار و سیصد دینار عراقی در وجه وظیفه ملا محمد مومن قاضی و بعد از آن به موجب رقم مبارک سیادت و نجابت پناه، سلاله السادات میرزا محمد قاضی مشهد داده شد. مبلغ دوازده تومان تبریزی و مقدار چهل خروار غله دروجه میر محمدباقر ولد میرزا حسن مقرر است و به نظر نمی رسد که سوای مبلغ و مقدار مزبور وظیفه در وجه میرزا حسن مهردادار مقرر بوده باشد باقی مختارند."

تصویر شماره ۳

• سند شماره ۳۵۸۸۵/۱ دفتر توجیبات و مقررات . صورت المذکور - صورت تصدیقات دریافت موجب دریافت

موجب از قرار رقم مبارک مطاع به تاریخ شهر شعبان ۱۱۶۵.

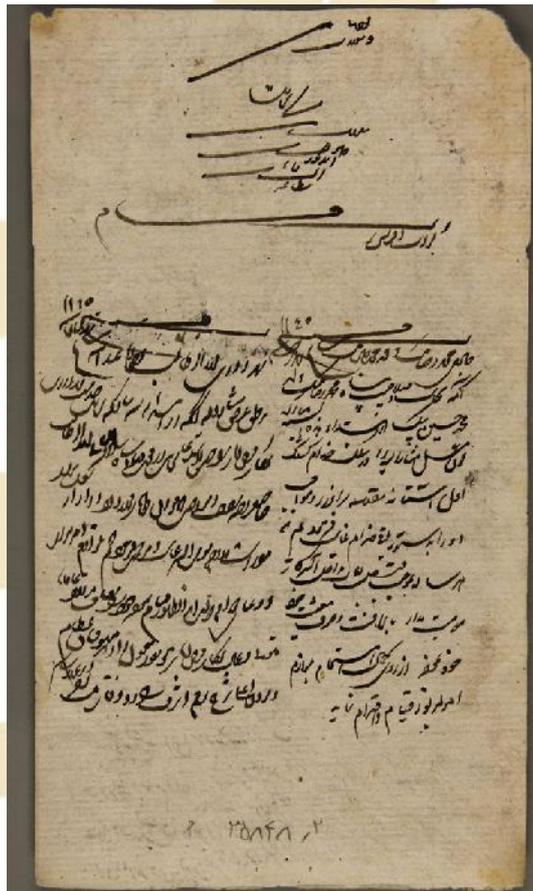
"بر عنوان عریضه آن که از ابتداء سنه مبارک بیچی ثیل، خدمت مهرداد سرکار فیض آثار را حسب الاستدعا نجابت و رفعت پناه سلاله النجباء العظام میرزا ابوطالب صاحب عریضه شفقت و موجب که موافق طومار قرارداد را برای شغل مهرداری مقرر است در وجه مومی الیه عاید و مرحمت فرمودیم که به لوازم امر مزبور و عنایت دوام دولت ابد مدت الظهور قائم نموده خود را معاف ندارد و عالیجاه متولی و عمال سرکار فیض آثار به نحو مقرر معمول دارند. مستوفیان عظام دیوان شرح رقم اقدس را در دفاتر ثبت نموده در عهد شناسند. شرح عریضه آن که عرضه داشت کمترین بندگان بذروه عرض استادگان پایه سریر خلافت مختصر عرش نظر اقدس ارفع اعلی برساند که این کمترین ابوطالب فقیر و مستحق بود و هیچ ممر معاش ندارد و آقا عبدالله خازن به هیچ وجه مستحق خدمات سرکار فیض آثار نیست و خدمت مهرداری سرکار فیض آثار با مشارالیه است. استدعا آن که به تصدیق فرقدان آسای اقدس اعلی خدمت مزبور را با وظیفه مقرری که در وجه مشارالیه مقرر است به این کمترین شفقت و عنایت فرمایند که در آستانه مقدسه به دعا گویی قیام و اقدام نماید." سند مذکور ضمن تائید منصب مهرداری میرزا ابوطالب به شرح عریضه او پرداخته است. به نظر می‌رسد که آقا عبدالله خازن همزمان با انتصاب میرزا ابوطالب درخواست این منصب را داشته که پذیرفته نشده است.

• سند شماره ۳۵۸۴۸/۲ توجیبات و مقررات - ارقامات مطاعه - ارقام نواب اقدس

"رقم مهربداری میرزا ابوطالب در هذه السنه شهر رمضان ۱۱۶۵ برطبق عرض مشارالیه آن که از ابتداء سنه مبارکه که به خدمت مهربداری سرکار فیض آثار را حسب الاستدعای رفعت و معالی پناه سلاله النجبایی میرزا ابوطالب صاحب عریضه شفقت و مواجبی که موافق طومار قرار داد درازاء شغل مهربداری مقرر است. مواجب مومی الیه عنایت و مرحمت فرمودیم که به لوازم امر مزبور و دعای دوام دولت ابد الظهور نموده، خود را معاف نداردعالیجاه متولی و عمال سرکار فیض آثاربنحو مقرر مقبول دارند و مستوفیان عظام دیوان اعلی شرح رقم اشرف را در دفاتر ثبت شرح آن را در عهده شناسد." این سند نشان می‌دهد که انتصاب مهربدار به این صورت بوده که ابتدا شخص عریضه یا درخواستی خطاب به متولی مبنی بر استخدام در شغل مزبور نوشته سپس متولی در صورت تایید، رقم انتصاب و میزان حقوق سالیانه وی را صادر، به دفتر خانه می‌فرستاد و مستوفیان دیوان می‌بایست رقم متولی را در دفتر ثبت نمایند.

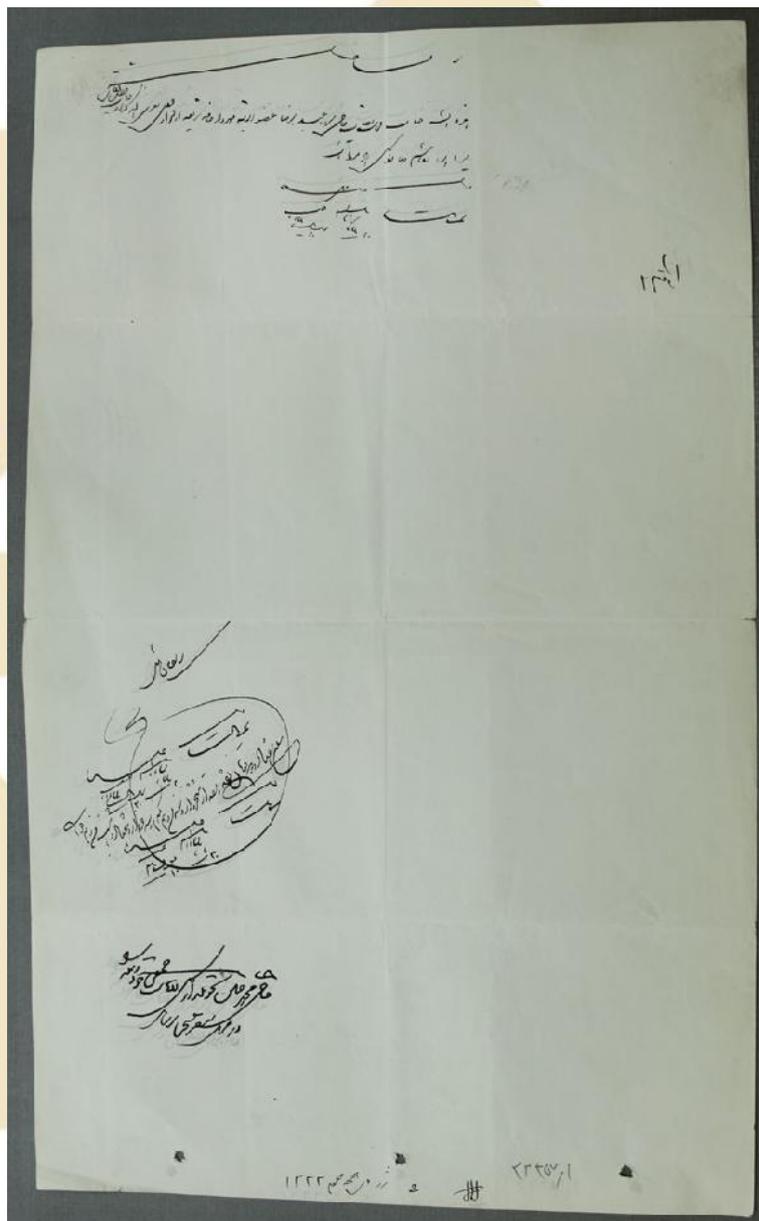
تصویر شماره ۵

• سند شماره ۲۲۴۵۷/۱ پرداخت مواجب کارکنان وابسته به آستان قدس در ماه ذی حجه در سال ۱۳۳۳ق

"مواجب هذه السنه جناب فخامت نصاب حاجی میرزا عبدالرضا عضد التولیه مهرداد خاصه شریفه از قرار قبض معزی الیه که نزد جناب جلالت مآب میرزا ابوالقاسم ضابط اسناد ضبط است.

نقد ۷۲ تومان جنس: شش خروار و نه من و نیم گندم سه خروار و ۷ من و نیم جو"

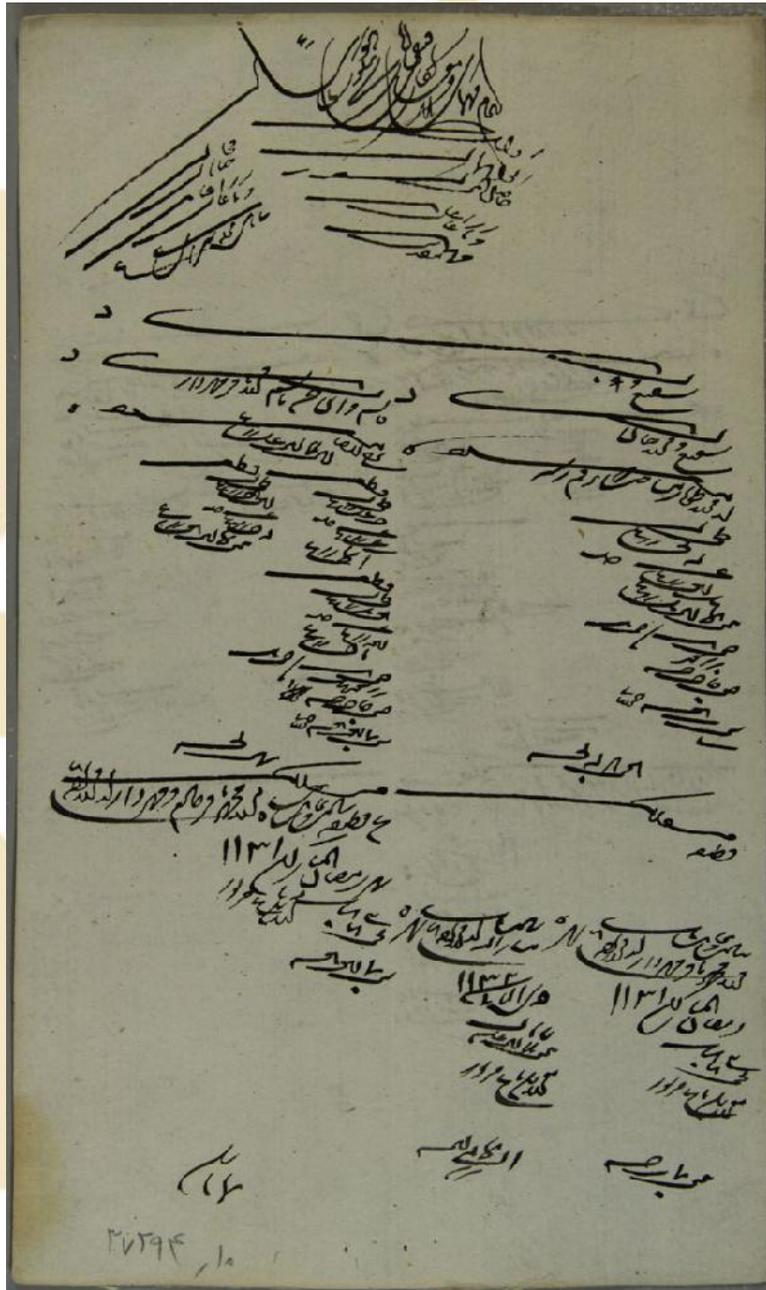

تصویر شماره ۶

• سند شماره ۳۷۲۹۴/۱۰ اوراجه - ابوال المال حاصل المذكور - مشهد مواضع و مزارع خیابان

"دریافت وجوهات نقدی و جنسی از زراعات و باغات محال مشهد و مخارج صورت گرفته از محل آن در سال ۱۱۳۱-۱۱۳۲ق
باغ شاهی محله سراب من ذلک عن وظیفه سیادت و نجابت پناه میرزا محمد باقر خادم و مهرداد از قرار برات به تاریخ شهر رمضان
المبارک ۱۱۳۱ق. مبلغ ۳ تومان ۳۰۰ دینار ربر آورد شده که مبلغ ۶۰۰۰ و ۶۷۴ دینار پرداخت شده است."

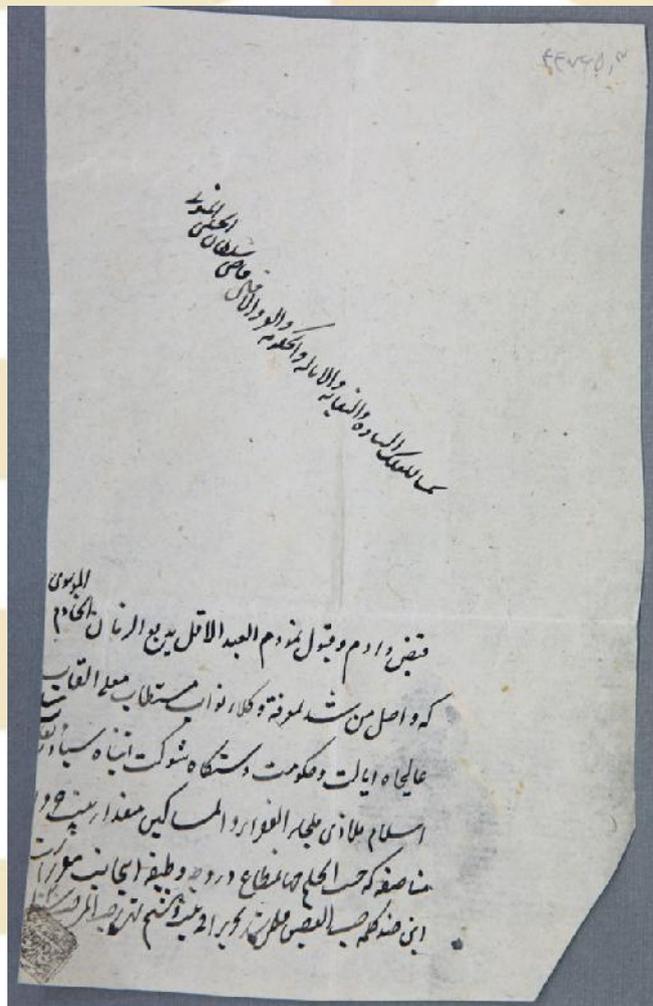
تصویر شماره ۷

• سند شماره ۴۴۷۶۵/۳۴ پرداخت وظیفه و مستمری نقدی و جنسی به کارکنان آستان قدس و سایر افراد در ماه

رجب ۱۰۲۰ ق

" شمسا للفلک سیاده النقابه و الایاله و الحکومه و العز و الاقبال قاضی سلطان الحسینی متولی، قبض دادم و قبول نمودم العبد الاقل بدیع الزمان خادم الموسوی که واصل من شد. به معرفت و کلاء نواب مستطاب معلى القاب عالیجاه ایالت و حکومت دستگاه شوکت انتباه سیادت و نقابت پناه اسلام ملاذی ملجاء الفقرا و المساکین مقدرای بیست خروار غله مناصفه که حسب الحکم جهان مطاع در وجه وظیفه اینجانب مقرراست این چند کلمه حسب القبض قلمی شد تحریرا فی شهر بیست و هشتم رجب المرجب ۱۰۲۰ ق. عبده بدیع الزمان الخادم الموسوی {مهر} " نکته قابل توجه در سند فوق این است که بدیع الزمان موسوی مهردار و خادم بوده اما در سند مزبور از بابت خادمی مواجب گرفته و میزان حقوق خادمیش نسبت به حقوق مهرداری کمتر بوده است.

تصویر شماره ۸

نشریه الکترونیکی سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی

دوره ۳ شماره ۱۴/۱۳۵۳۲۱
پاییزه ۱۳۹۲
۱۳۹۲

• سند شماره ۳۵۳۲۱/۱۴ اوارجه - التحویل و التحاصیل - صاحب جمعان انبار خانه- تحویل وجوهات به صاحب

جمعان انبار خانه آستان قدس و مخارج صورت گرفته از محل آن در سال ۱۱۴۷.

"میرزا شرف الدین علی مهرداد سرکار از قرار برات

گندم : ۳ خروار جو: ۳ خروار در مجموع ۶ خروار پرداخت شده است "

تصویر شماره ۹

نشریه اکتزویکی سازمان کتابخانه، موزه و مرکز اسناد آستان قدس رضوی

دوره ۳ شماره ۱۲ و ۱۳
پاییز و زمستان ۱۳۹۰

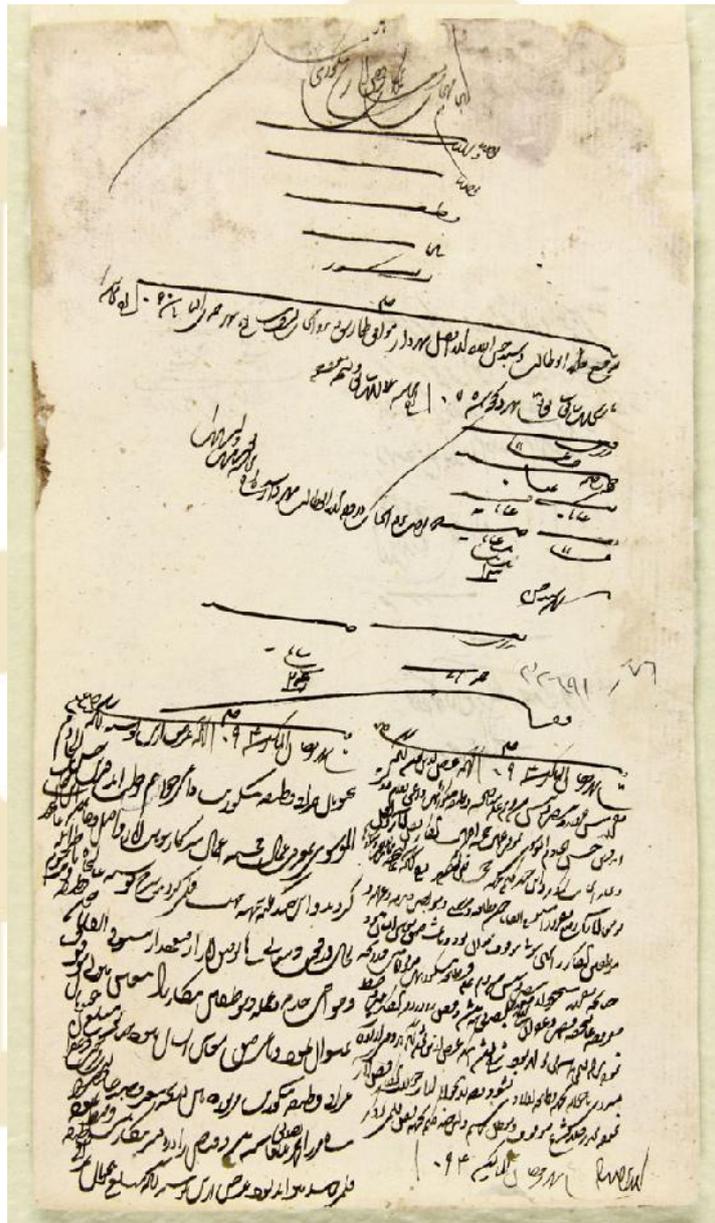
• سند شماره ۳۲۶۹۱/۷۶ پرداخت وظیفه و مقرری به سادات مذکور در سال ۱۰۹۴-۱۰۹۶

انجام مهمات و معاملات سرکار فیض آثار - توجیهات - وظیفه سادات ذکور

"میرزا ارفع، میرزا ابوطالب وسید حسن اولاد میرزا افضل مهرداد موافق طومار نسق و پروانچه اشرف در سال ۱۰۶۰ق

۱۰ تومان نقد، جنس گندم و جو ۱۳ خوارو ۳۳ من و ۱۳ سیربه موجب پروانچه اشرف در وجه میرزا ابوطالب مهرداد پرداخت شده است."

این سند نشان می‌دهد که پس از فوت مهرداد وظیفه به اولاد او نیز می‌رسید.

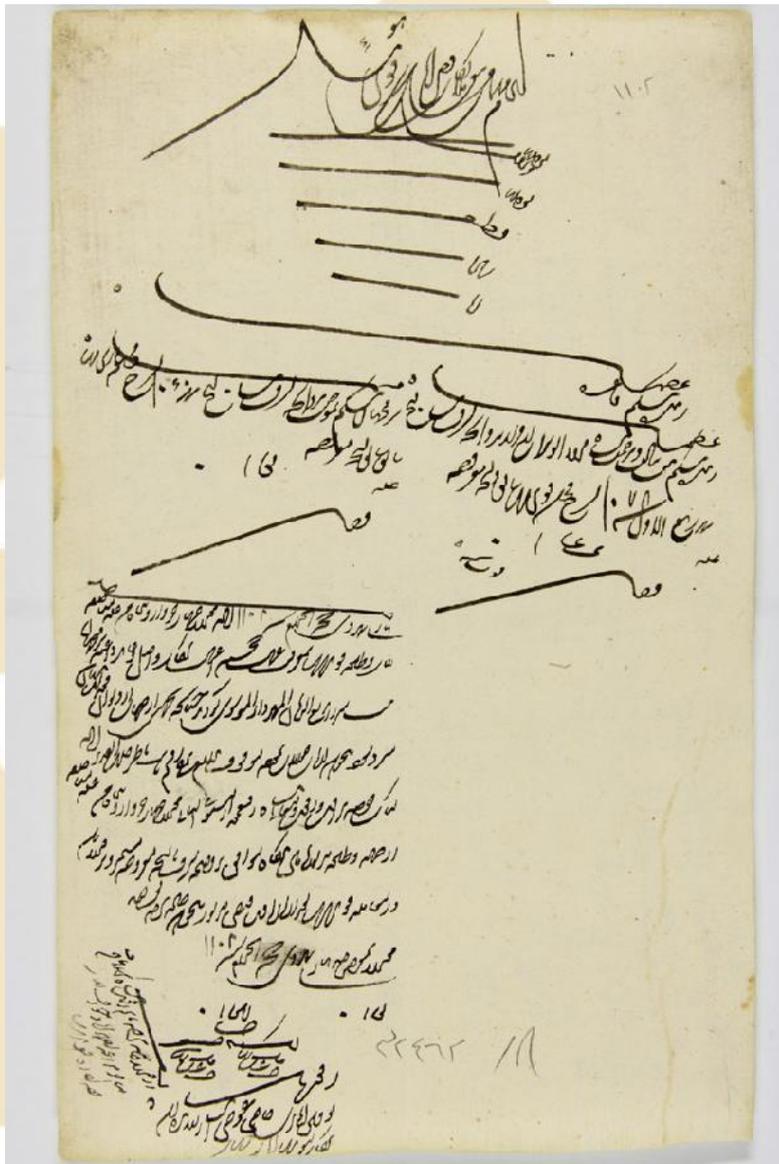

تصویر شماره ۱۰

• سند شماره ۳۲۴۶۲/۸ پرداخت وظیفه و مقرری به سادات اناث در سال ۱۱۰۲ ق.

"چهار خروار و پنجاه من غله منافصه واصل شرف جهان بیگم بنت میر بدیع الزمان مهرداد موسوی موافق شرح رقم نایب ناظر و کتاب مستوفی موافق پروانچه اشرف در نسخه مفروضه مستمر و برقرار شد .
گندم: ۲ خروار و ۲۵ من جو: ۲ خروار ۲۵ من که به جای عوض انبار دار برساند . " از این سند می توان دریافت که وظیفه مهرداد علاوه بر پسران شامل دختران نیز می شده است.

تصویر شماره ۱۱

• سند شماره ۱۸۶۹۳/۱ پرداخت مواجب میرزا محمدعلی مهردادار خاصه شریفه در ماه رمضان در سال ۱۲۷۶ ق

"مواجب شش ماهه نقدی هذه السنه بیچی ٹیل در وجه فضیلت مآب میرزا محمد علی مهردادار خاصه شریفه از قرار قبض که در نزد ضابط ضبط است.

نقد: ۲۰ تومان ، جنس: ۵ خروار

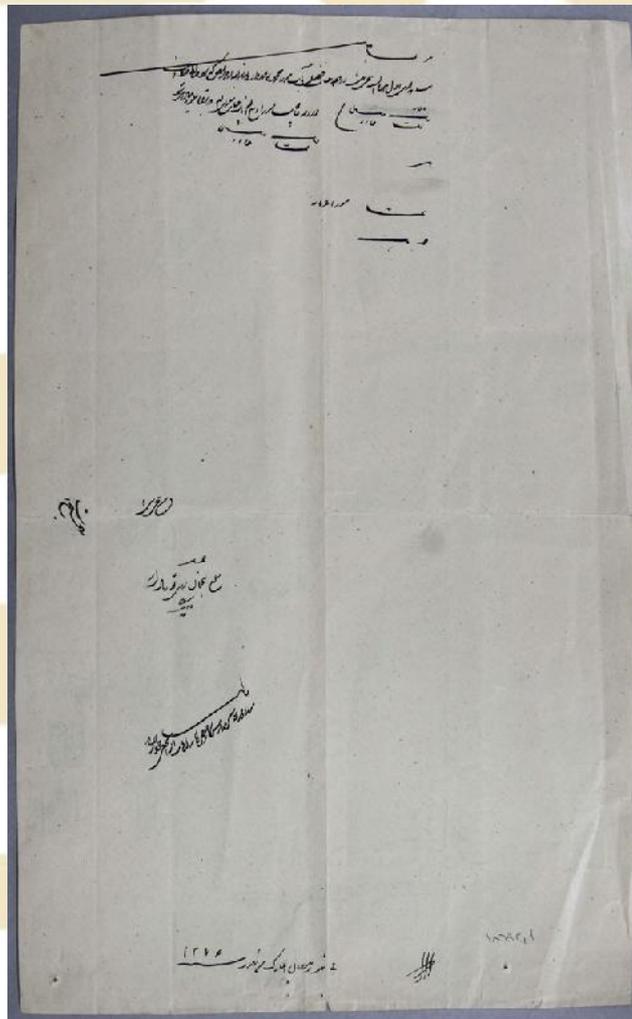
در وجه میرزا ذبیح الله نایب، سالانه جناب معزی الیه که برات علحدده صادر می شود.

سنه بیچی ٹیل، نقد: ۱۰ تومان ، جنس: ۵ خروار که ۵ تومان تبریزی نقد ریال است.

سنه بیچی ٹیل عالیشان میرزا محمدعلی تحویدار سرکار فیض آثار از بابت ابواب جمعی خود برساند فی شهر رمضان المبارک فی

شهور سنه ۱۲۷۶ ق " در سند فوق میزان حقوق مهردادار خاصه شریفه بیشتر از دیگر مهرداداران بوده است همچنین میزان حقوق

نایب مهردادار نیز نصف حقوق مهردادار است.

تصویر شماره ۱۲